

Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi

2020, 4(5): 374-385

DOI: [10.29226/TR1001.2020.221](https://doi.org/10.29226/TR1001.2020.221)

ISSN: 2587-0785 Dergi web sayfası: <https://www.yepad.org>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

İnsani Gelişme Endeksi, Ekonomik Büyüme ve Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Analiz

Büşra GÖKMEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: gokmenbsra@gmail.com

ORCID ID: [0000-0002-7445-8861](https://orcid.org/0000-0002-7445-8861)

Prof. Dr. Ahmet BÜYÜKŞALVARCI, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi, e-posta: ahmetbuyuksalvarci@gmail.com

ORCID ID: [0000-0001-7207-3987](https://orcid.org/0000-0001-7207-3987)

Öz

Ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin belirlenmesinde ekonomik büyümenin yanı sıra sosyo-kültürel gelişme kaydetmesi de önem arz etmektedir. Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP) tarafından her yıl yayınlanan İnsani Gelişme Raporu'nda ülkelerin gelişme seviyeleri sunulmaktadır. Turizm ise, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde önemli paya sahiptir. Bu kapsamda insani gelişme, ekonomik büyüme ve turizm arasında bir ilişkinin var olup olmadığının belirlenmesi önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın amacı 1990-2018 dönemine ilişkin Türkiye'de insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Bu kapsamda kısa ve uzun dönemli ilişkiler eşbütünleşme ve nedensellik yöntemi ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre kısa dönemde değişkenler arasında bir ilişkinin bulunduğu ve uzun dönemde turizm ile insani gelişme endeksi arasında ve ekonomik büyüme ile insani gelişme endeksi arasında ilişkiler bulunmuştur. Granger nedensellik analizi sonuçları ise ekonomik büyümeden insani gelişme endeksine ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme Endeksi, Ekonomik Büyüme, Turizm, Eşbütünleşme, Türkiye

Makale Gönderme Tarihi: 25.07.2020

Makale Kabul Tarihi: 10.09.2020

Önerilen Atıf: Gökmen, B., Büyüksalvarcı, A. (2020). İnsani Gelişme Endeksi, Ekonomik Büyüme ve Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Analiz. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 4(5), 374-385.

© 2020 Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi.

Journal of Management, Economic and Marketing Research

2020, 4(5): 374-385

DOI: [10.29226/TR1001.2020.221](https://doi.org/10.29226/TR1001.2020.221)

ISSN: 2587-0785 Journal Homepage: <https://www.yepad.org>

RESEARCH PAPER

The Relationship Between Human Development Index, Economic Growth, and Tourism: An Analysis on Turkey

Büşra GÖKMEN, Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, e-mail: gokmenbsra@gmail.com

ORCID ID: [0000-0002-7445-8861](https://orcid.org/0000-0002-7445-8861)

Prof. Dr. Ahmet BÜYÜKŞALVARCI, Necmettin Erbakan University, Faculty of Tourism, e-mail: ahmetbuyuksalvarci@gmail.com

ORCID ID: [0000-0001-7207-3987](https://orcid.org/0000-0001-7207-3987)

Abstract

In addition to economic growth, socio-cultural development is important in determining the development levels of countries. In the Human Development Report published annually by the United Nations Development Program (UNDP), countries' development levels are presented. Tourism has an important share in the economies of developed and developing countries. In this context, it is important to determine whether there is a relationship between human development, economic growth and tourism. The aim of this study is to determine the relationship between human development index, economic growth and tourism in Turkey for the period 1990-2018. In this context, short and long term relationships were analyzed by cointegration and causality method. According to the findings, there is a relationship between variables in the short term and between the tourism and human development index in the long term, and between economic growth and human development index. Granger causality analysis results showed that there is one-way causality relationship from economic growth to human development index and tourism to economic growth.

Keywords: Human Development Index, Economic Growth, Tourism, Cointegration, Turkey.

Received: 25.07.2020

Accepted: 10.09.2020

Suggested Citation: : Gökmen, B. (2020). The Relationship Between Human Development Index, Economic Growth, and Tourism: An Analysis on Turkey, *Journal of Management, Economic and Marketing Research*, 4(5), 374-385.

© 2020 Journal of Management, Economic and Marketing Research

GİRİŞ

İnsani gelişme, insanların istediği hayatı yaşaması ve özgürce üretken ve yaratıcı bir ömür sürebilmeleri için hedeflenen fırsatların sağlanması ilgili ilgili bir kavramdır. Ekonomik zenginliğin ötesinde eğitim, sağlık ve iyi bir yaşam sunularak insan hayatın zenginleştirilmesi hedefi insani gelişme kavramının temelidir (İNGEV, 2017: 8). Bu kapsamda ülkelerin insani gelişme performanslarını karşılaştırmak amacıyla çalışmalar yapılmış ve endeksler ortaya konmuştur. İnsani gelişmişlik düzeyinin ölçülmesi ve ülkelerin bu ölçülerle karşılaştırılarak sınıflandırılması için 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından İnsani Gelişme Endeksi (İGE) geliştirilmiştir (Şanlısoy, 2019: 1581; Zor, 2020: 40).

Turizm, gelişmekte olan birçok ülkenin hizmet ihracatı içerisinde büyük paya sahiptir ve dünyada hızla büyüyen ve gelişen bir sektördür (Esen ve Özata, 2017: 44). Bu nedenle birçok ülkede turizme dayalı büyüme politikaları doğrultusunda turizmi destekleyen özendirici politikalar uygulanmaktadır (Dücan, Şit ve Şentürk, 2016: 2). Ayrıca turizm, ekonomi üzerinde parasal ve reel olarak olumlu etkileri (Değer, 2006: 71) olan bir sektördür.

Bu çalışmanın sorunsalı Türkiye’de insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizmin birbiriyle ilişkili olup olmadığının belirlenmesidir. Çalışmada insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişki durumu 1990-2018 dönemi verileri kullanılarak yapılan ekonometrik analiz kapsamında değerlendirilmiştir. Çalışmada giriş bölümünden sonra kavramsal çerçeve oluşturulmuş ardından konu ile ilgili literatür çalışmaları ve elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ekonometrik model ve ampirik bulgulara yer verilmiştir. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ, EKONOMİK BÜYÜME VE TURİZM

Ülkelerin beşeri sermaye birikimleri iktisadi kalkınma süreçlerinde önem arz etmektedir. Beşeri sermayenin eğitim, sağlık, beslenme gibi faktörlerle desteklenmesi işgücünün verimliliğini ve sermaye birikiminin artmasını sağlayacaktır (Taban ve Kar, 2014: 130). Beşeri sermayenin gelişiminin öncelik konusu olması sağlık, eğitim, ticaret, iletişim, atık yönetimi ve afet yardımı gibi pek çok projenin devreye alınmasını sağlamıştır. Nitekim turizm gibi zayıf işgücüne sahip sektörlerin beşeri sermaye gelişimine dair yetkililerin politika geliştirmeleri önem arz etmektedir (Fahimi, Akadiri, Seraj ve Akadiri, 2018: 64-65). Böylece bir ülkede sosyal refah ölçütlerinin geliştirilmesinin faydalı olacağı fikri doğmuş ve her yıl dünya ülkelerine ait sosyo-ekonomik gelişme seviyelerini karşılaştırmak amacıyla UNDP tarafından İnsani Gelişme Raporu hazırlanmıştır (Taban, 2014: 17; Yıldırım ve Özdemir, 2019: 1378).

İnsani Gelişme Endeksi

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, insani gelişmeyi insanların uzun ve sağlıklı bir hayat sürebilme, daha iyi eğitim alabilme ve hayattan keyif alarak kaliteli yaşamı tercih edebilme şanslarının arttığı ve alternatiflerinin genişlediği bir süreç olarak tanımlamaktadır (Berber, 2015: 211). İnsani gelişme, insanların yaşam kalitesi ve özgürlüğünün iyileştirilmesine daha fazla önem vermektedir (Fadilah, Ananda ve Kaluge, 2018: 130). Bu amaçla geliştirilen insani gelişme endeksinin altında yatan temel motivasyon Simon Kuznets'e kadar uzanmaktadır. Ulusal hesaplar ve GSYİH sisteminin babalarından biri olan Kuznets, ABD Kongresi'ne, bir ülkenin refahının ulusal gelir ölçüsünden çıkarılamayacağı konusunda rapor sunmuştur (Castells-Quintana, Royuela ve Thiel, 2018: 449). İnsan odaklı ekonomik verilerin yerine sosyal verilerin dikkate alınması vurgusu insani gelişme endeksinin toplumların refah düzeylerinin kıyaslanmasında etkili bir ölçüt olabileceğini göstermiştir (Mutlu Öztürk, 2016: 3403). İnsani gelişme endeksi, ekonomik ve sosyal kalkınmayı yakalamak için kişi başına düşen GSYİH' ye alternatif olarak oluşturulmuş ve UNDP tarafından üç geniş ve birbiriyle ilişkili boyutu içerecek şekilde tanımlanmıştır: asgari maddi yaşam standardını sağlamak için yeterli gelir; topluma tam katılım için gerekli olan bilgi; refah için temel bir ön koşul olan sağlıktır. Sağlık, yaşam beklentisi kullanılarak; bilgi, eğitim katılımı ve yetişkin okuryazarlığı oranları ile ve gelir, satın alma gücü paritesi (PPP) doları cinsinden rapor edilen kişi başına düşen GSYİH ile hesaplanmaktadır. Bu üç gösterge, genel bir İGE

puanı vermek için eşit ağırlıkla birleştirilmektedir (Cooke, Mitrou, Lawrence, Guimond ve Beavon, 2007: 3; Kpolovie, Ewaniha ve Esara, 2017: 10; Smits ve Permanyer, 2019: 2-7; Davies ve Quinlivan, 2006: 870; Lind, 1992: 90). Hesaplanan insani gelişme endeksi, sıfır (0) ile bir (1) arasında bir değer almaktadır. Ülkelerin en yüksek insani gelişme endeksinden en düşük insani gelişme endeksine doğru sıralanmasıyla (Koochi, Nedjat, Yaseri ve Cheraghi, 2017: 13) çok yüksek insani gelişme gösteren, orta ve düşük insani gelişme gösteren ülke grupları oluşturulmuştur (Khodabakhshi, 2011: 251).

Literatürde İGE gibi bileşik endekslerin, bileşenlere bağlı olarak ağırlıklara duyarlı olduğu durumda, kullanılan belirli bir ağırlıklandırma sisteminin mantığın ikna edici olması gerektiği aksi takdirde ağırlıklandırma sisteminin seçilmesindeki keyfilik nedeniyle endeksin objektif değerlendirme kriteri olarak yararlılığının zayıflayacağı üzerine tartışma da mevcuttur. İGE hesaplanırken üç bileşenine eşit ağırlıklar verilmesi ve kullanılan ağırlıklandırma sistemindeki değişikliklere İGE'nin hassasiyeti bilinmediği yönünde eleştiri bunlardan biridir (Chowdhury, 1991: 125-126; Hou, Paul ve Zhang, 2014: 2; Nguefack-Tsague, Klasen ve Zucchini, 2011: 184-185). İnsani gelişme endeksinin 2010 yılında yeniden düzenlenmesinden önce yapılan eleştirilerden bir diğeri de yaşamın birçok yönünün ihmal edilerek İGE'nin eksik ölçüldüğü yönündedir (Ranis, Stewart ve Samman, 2006: 324).

İnsani gelişme endeksinde seçilen boyutların sayısı, doğası ve değişkenin seçimine yönelik eleştiriler üzerine orijinal İGE, 2010 yılında yeniden düzenlenmiş ve böylece eğitim ölçümünün yeniden şekillendirilmesi, aritmetik ortalamanın toplayıcı işlevi olarak geometrik ortalama ile ikame edilmesi ve ölçüme dağıtıcı hususların girilmesi değişikliklerine gidilmiştir (Herrero, Martínez ve Villar, 2019: 732).

İnsani gelişmenin çeşitli bileşenlerinin her birinin ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etkisi olması muhtemeldir. Örneğin, eğitimin emek verimliliği üzerinde güçlü bir etkisi vardır (Ranis, 2004: 6). İnsani gelişme seviyelerinin artması insanların yeteneklerini, yaratıcılıklarını ve dolayısıyla üretkenliklerini artırarak ekonomiyi olumlu etkilemektedir. Bir nüfusun sağlığı ve eğitimi, üretim ve ihracatın bileşiminin ve büyümesinin ana belirleyicileri arasındadır (Ranis, Stewart ve Ramirez, 2000: 201).

Ekonomik Büyüme

Mal ve hizmet üretim kapasitesinin genişleyerek reel gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) devamlı artış göstermesine ekonomik büyüme denir (Parasız, 2008: 10; Ünsal, 2016: 11). İktisadi büyümenin özü bir ülkenin uzun dönemde üretim faktörlerinin miktarını veya niteliğini artırarak üretim kapasitesinde genişleme kaydetmesidir (Berber, 2015: 4-5). Ekonomik büyüme, her ne kadar gelişmiş ülkeler için önem kazansa da gelişmekte olan ülkeler açısından da önem taşıyan bir konudur (Özel, 2012: 64). Ekonomik büyüme, ülkelerin makroekonomik bir hedefidir. Ekonomik büyüme ile ülkelerde tüketim ve üretim harcamaları artarak istihdam ve refah seviyesi yükselmektedir (Arabacı, 2018: 107).

Turizm

Küresel ekonomide son birkaç on yıl boyunca uluslararası turizm, esnek ve sürekli olarak istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Turizm, turist harcamaları ile ödemeler dengesinin iyileşmesine katkıda bulunurken, istihdam, aile geliri, vergi geliri ile ekonomik bir gelir kaynağı yaratarak dünya çapında birçok ülke ekonomisi için ekonomik bir güçtür (Croes ve Vanegas, 2008: 95). Turizm, uluslararası turizm gelirleri ve turizmin ihracat içerisindeki payının döviz kaynağı yaratarak ihracat etkisinin ithalat etkisinden fazla olmasıyla ödemeler dengesine olumlu etki etmesi ayrıca emek yoğun bir sektör olarak istihdam kaynağı olması doğrudan, dolaylı ve uyarılmış olarak gelir kaynağı olması; dolaylı olarak ekonomide mal ve hizmet tedarikçilerinin üretimi, sermaye artırımını, kamu harcamaları ile kendini göstermesi; tarım, sanayi, ulaştırma ve sağlık sektörlerine yaptığı katkı ile ülke ekonomisi üzerinde olumlu etkileri olan ve ülkenin kalkınmasına katkıda bulunana bir sektördür (Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003: 139-141; Kozak, Kozak ve Kozak, 2019: 110-119; Vellas, 2011: 9). Hizmet sektörünün bir alt dalı olarak turizm, turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak için alt-üst yapı yatırımları gerektirmesi, konaklama, seyahat işletmeleri ve tur operatörleri gibi ekonomik birimlerinin olması, döviz getirmesi ile cari açığı düzeltme etkisi, emek yoğun bir sektör olarak istihdamı desteklemesi, turizme bağlı

destekleyici iş kolları ile işbirliği ve iş olanakları sunması, yabancı sermaye yatırımlarını çekmesi ile ekonomide önem arz etmektedir (Bahar, Yıldırım, Işık ve Özata, 2020: 13-15).

Gelir seviyesinin artması ve insanların daha müreffeh bir yaşam sürmesi ülkelerin gelişiminde önem arz etmektedir. Toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesi, ülkelerin ekonomik büyüme ihtiyacı ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin gelir kaynağı olan turizm sektörü literatüre yön veren önemli konulardan biridir. Bu çalışma açıklanan bu kavramların birbirleriyle olan ilişkisini ortaya koyma ihtiyacı doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Bireylerin eğitim, sağlık ve gelir seviyelerinin artması ülke beşeri sermayesinin gelişiminde önemlidir. Nitekim kaliteli beşeri sermaye istihdam seviyesini yükselterek ekonomik büyümenin artmasında etkili olacaktır. Ayrıca sağlıklı ve gelir seviyesi yüksek bireyler başta turizm olmak üzere tüketim faaliyetlerinde bulunarak doğrudan ve dolaylı olarak ekonomiye katkı sağlayacaktır. Bu sebeple insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm sektörünün birbirleriyle olan ilişkisinin incelenmesi önem arz etmektedir.

Literatür Taraması

Literatür incelendiğinde insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli araştırmalar mevcuttur. Bu çalışmaları insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar Croes ve Rivera (2015), Rivera (2016), Wibowo, Widayat ve Siswandi (2018), Tan, Gan, Hussin ve Ramli (2019); ekonomik büyüme ve insani gelişme endeksi arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar Mutlu Öztürk (2016), Khan, Ju ve Hassan (2018), Balcı ve Özcan (2019); ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar Nowak, Sahli ve Cortés-Jiménez (2007), Çetintaş ve Bektaş (2008), Kreishan (2010), Nissan, Galindo ve Méndez (2011), Yamak, Tanrıöver ve Güneysu (2012), Çoban ve Özcan (2013), Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016), Ohlan (2017), Furmolloy ve Kırkulak Uludağ (2018) ve son olarak turizm ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar Mehregan, Kordbacheh ve Akbari (2012), Wang, Zhang ve Wang (2018), Croes, Ridderstaat ve Shapoval (2020), olarak gruplandırmak mümkündür.

Bu çalışmalardan birkaçını detaylı olarak incelediğimizde çeşitli bulgulara erişilmiştir.

Croes ve Rivera (2015), Ekvador için turizmin insani gelişme üzerinde çift etkisi bulunduğu iddiasıyla hareket ederek turizm liderliğindeki büyüme ve yetenek yaklaşımı çerçevesinde ele aldıkları çalışmada insani gelişmenin turizmi etkilediği; ekonomik büyüme ile turizm arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ve ekonomik büyümenin insani gelişmeyi etkilediği sonucuna erişmiştir. Rivera (2016), Ekvador' u ele aldığı çalışmasında insani gelişme, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak incelemiştir. Engle Granger eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri bağlamında insani gelişme endeksinin turizmi desteklediği, uzun vadede ekonomik büyüme ve insani gelişme arasında ilişki olduğu ve ekonomik büyümeden insani gelişmeye doğru nedensellik ilişkisi ortaya konmuştur. Ayrıca ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi gösterilmiştir. Wibowo, Widayat ve Siswandi (2018), ASEAN Ekonomi Topluluğundan 10 ülke için 2011-2015 dönemi verileri ile GSYİH, turizm ve insani gelişme endeksi arasındaki ilişkiyi panel veri regresyon analizi kullanarak ele almışlardır. Analiz sonuçlarına göre, GSYİH ve turizmin insani gelişme endeksi üzerinde olumlu etkileri olduğu ve ASEAN ülkelerinin GSYİH, turizm ve insani gelişme konusunda iyi oldukları ancak daha da geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Tan, Gan, Hussin ve Ramli (2019), Malezya için 1998-2015 dönemi verileri ile insani gelişme, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki farklı eşbütünleşme testleri ile analiz edilmiştir. Buna göre uzun vadede insani gelişme ile turizm arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucu ortaya konmuştur. Mutlu Öztürk (2016), Türkiye, Norveç, Kore, İtalya, Yunanistan, Bulgaristan, İran ve Amerika özelinde insani gelişme endeksi, ekonomik gelişmişlik ve beslenme ilişkisini ele almıştır. İkincil verilerle değerlendirilen çalışmada Türkiye'nin ekonomik büyümede yakaladığı başarıyı İGE'de gösteremediği vurgulanmıştır. Balcı ve Özcan (2019), İslam İşbirliği Teşkilatı 57 üye ülke için ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki ilişki ele alınmıştır. Pedroni eşbütünleşme testi ile uzun vadede insani gelişme ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunurken, Granger nedensellik analizi ile değişkenler arasında çift yönlü

nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. Biagi, Ladu ve Royuela, (2017), 1996-2008 dönemi için Türkiye'nin içinde bulunduğu 63 ülkenin dahil edildiği çalışmada insani gelişme ile turizm gelişimi arasındaki ilişki ele alınmıştır. Buna göre, bileşik turizm endeksinin kullanıldığı analiz bulguları, turizm sektörüne yatırım yapmanın hedef ülkelerdeki insani gelişme üzerinde güçlü ve anlamlı bir olumlu etkisi olabileceğini göstermiştir. Mehregan, Kordbacheh ve Akbari (2012), İran için 1967-2007 dönemi verileri ile insani gelişme endeksi ve dış turizm arasındaki ilişkiyi Autoregressive Dağıtılmış Gecikme (ARDL) modeli ile incelemiştir. Buna göre yabancı turist girişi ve insani gelişme endeksi arasında kısa ve uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuş; gelir endeksi, yaşam beklentisi endeksi ve eğitim endeksi de dahil olmak üzere İGE bileşenlerinin yabancı turistlerin uzun vadede gelişlerini önemli ölçüde etkilediği sonucu ortaya konmuştur. Nissan, Galindo ve Méndez (2011) Nissan, Galindo ve Méndez (2011), 2000-2005 dönemi Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Hollanda, İspanya, İsveç, İngiltere ve ABD için turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi normal en küçük kareler yöntemi ile panel analizi gerçekleştirmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre turizmin ekonomik büyüme ve girişimcilik üzerinde olumlu bir etkisi olduğu; fiyatlar ve gelirin turizm üzerinde de önemli etkileri olduğu vurgulanmıştır. Ohlan (2017), Hindistan için 1960-2014 döneminin ele alındığı çalışma, turizm, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi ARDL ve Granger nedensellik analizi çerçevesinde ele almıştır. Buna göre kısa ve uzun vadede turizm ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi sonucuna erişilmiştir. Furmolly ve Kırkulak Uludağ (2018), Türkiye için turizmin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi 1963-2015 dönemi verileri ele almışlardır. Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri ile analiz edilen sonucu GSYİH ile turist sayısı arasında uzun dönemde ilişki olduğu; turist sayısından GSYİH' ye tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulguları ortaya konmuştur.

YÖNTEM

EKONOMETRİK MODEL

Zaman serilerinde bir modelin tahmininde kullanılan değişkenlerin durağanlığın incelenmesi gerekmektedir (Harris, 1995: 27). Zaman serilerinin durağanlık analizi için birim kök testleri kullanılmaktadır. Birim kök analizleri ile ilgili ilk açıklamalar Dickey ve Fuller (DF) (1979, 1981) çalışmalarına dayanmaktadır. DF testinin hata terimlerindeki otokorelasyonu gözardı etmesinden dolayı Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi (ADF) analizi geliştirilerek bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin modele açıklayıcı değişken olarak eklenmesi ile otokorelasyon sorunu ortadan kaldırılmıştır (Enders, 1995: 222). Phillips (1987), Rastgele yürüyüş hipotezlerinin yeni testlerini geliştirmiş ve sınırlayıcı dağıtım teorisi oluşturmuştur. Phillips ve Perron (PP) (1988), hata terimleri arasındaki otokorelasyonu dikkate almak için düzeltme faktörü eklemiştir.

Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testiyle kurulan hipotezler şu şekilde özetlenebilir.

$H_0 : \delta_2 = 0$ (Birim kök vardır, seri durağan değildir)

$H_1 : \delta_2 < 0$ (Birim kök yoktur, seri durağandır)

Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin (KPSS) (1992), birim kök testinde ise serinin durağanlaştırılması için deterministik trendden arındırılması gerekmektedir. KPSS testinde seriler trenden arındırıldığı için boş hipotezdeki durağanlık trend durağandır. Trendden arındırılan seride birim kökün yokluğu, serinin trend durağanlığını gösterir.

Tüm değişkenlerin birinci farkında bütünleşik olduklarının tespit edilmesinden sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını test etmek için yaygın olarak kullanılan Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990) eşbütünleşme testi kullanılacaktır. Akademide popüler olarak kullanılan VAR temelli test, ikiden fazla değişken olduğu durumlarında bütünleşik vektörlerin sayısını belirlediği için verimli ve kullanışlıdır. Johansen eşbütünleşme testi değişkenlerin uzun vadede birlikte hareket edip etmediğini belirlemek için "iz değer" ve "maximum özdeğer" olarak iki farklı istatistik kullanır. Bu istatistikler kritik değerlerden daha büyükse sıfır hipotezi reddedilerek değişkenlerin eşbütünleşik olduğu sonucuna varılır (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 588-599).

Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin olması aynı zamanda en az tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisinin olabileceğinin göstergesidir. Granger (1986), Engle ve Granger (1987) e göre değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi varsa, VAR modelleri hata düzeltme modeli şeklinde tahmin edilmeli ve daha sonra nedensellik testi uygulanmalıdır. VEC modeline dayalı Granger nedensellik testi kısa ve uzun dönem nedenselliğın araştırılmasına imkân sağlamaktadır.

Veri Seti

Bu çalışmada 1990-2018 dönemi yıllık İGE değerleri, GSYİH ve toplam turist sayısı kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan İGE verileri, Birleşmiş Milletler Geliştirme Programı (UNDP) insani gelişme raporlarından; GSYİH, Dünya Bankası veri setinden ve turist sayısı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)' ten alınmıştır. Çalışmada tahmin edilecek model denklemi Eşitlik 1' de gösterilmiştir.

$$\ln\text{HDI}_t = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{GDP}_t + \beta_2 \ln\text{TOUR}_t + e_t \quad (1)$$

Eşitlikte $\ln\text{HDI}$ doğal logaritması alınmış insani gelişme endeksini, $\ln\text{GDP}$ doğal logaritması alınmış Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı ve $\ln\text{TOUR}$ doğal logaritması alınmış toplam turist sayısını ifade etmektedir. Verilerin analizinde Eviews 10 ekonometrik paket programı kullanılmıştır.

BULGULAR

Eşitlik 1' de yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin durağanlık derecelerini belirlemek amacıyla ADF, PP ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 1' de gösterilmiştir.

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları

Değişken		ADF		PP		KPSS	
		Sabit	Sabit-Trendli	Sabit	Sabit-Trendli	Sabit	Sabit-Trendli
lnHDI	Düzye	-0.505	-4.111**	-0.485	-2.019	0.684**	0.063
	Birinci Fark	-3.934***	-3.879**	-3.934***	-3.879**	0.112	0.107
lnGDP	Düzye	2.488	-2.241	1.819	-2.311	0.687**	0.160**
	Birinci Fark	-5.360***	-4.413**	-5.360***	-5.347***	0.186	0.222***
lnTOUR	Düzye	-0.885	-2.437	-0.883	-2.437	0.670**	0.123*
	Birinci Fark	-4.882***	-4.788***	-6.565***	-7.169***	0.217	0.364***

Tablo 1' de yer alan bulgular $\ln\text{HDI}$, $\ln\text{GDP}$, $\ln\text{TOUR}$ değişkenlerinin seviye düzeyinde üç birim kök testlerine göre birim kök içerdiğini göstermektedir. Serilerin birinci farklarında durağanlık yapıları incelendiğinde ise değişkenlerin ADF ve PP testlerinde göre %99 önem düzeyinde durağanlaştığı gözlenmiştir. KPSS testine ise seviye düzeyinde %95 anlam düzeyine göre birim kök içeren değişkenlerin birinci farkları alındığında yine durağanlaştığı görülmüştür.

Tablo 2. Johansen Eşbütünlük Testi Sonuçları

Boş Hipotez	Trace Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Max-Eigen İstatistiği	Olasılık Değeri
r=0	38.28622**	0.0225	21.79177	0.0587*
r=1	16.49445	0.1525	12.28325	0.1701
r=2	4.211202	0.3816	4.211202	0.3816

Not: ***, ** ve * eş-bütünlük ilişkisinin olmadığını belirten boş hipotezin sırasıyla %99, 95 ve 90 önem düzeyinde reddedildiğini ifade etmektedir.

Eşitlik 1' deki değişkenlere uygulanan Johansen eşbütünlük test sonuçları Tablo 2' de gösterilmiştir. Bulgular incelendiğinde iz istatistiği göre sıfır hipotezi %95 anlam düzeyinde reddedilmiş. Maksimum

özdeğer istatistiklerin de ise eşbütünlüğünün olmadığını belirten sıfır hipotezi %90 anlam düzeyinde reddedilmiştir. Buna göre, HDI, GDP ve TOUR değişkenlerinin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri ve değişkenler arasında en az bir tane eşbütünlük ilişkisinin olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Normalize Edilmiş Eşbütünlük Katsayıları

	lnHDI	lnGDP	lnTOUR	C
Katsayı	1.000000	0.165667	-0.255990	-0.053162
Standart Hata		(0.16197)	(0.08812)	(3.02735)
t İstatistiği		1.022825	2.905015	0.017560

Tablo 3' te normalize edilmiş eşbütünlük katsayılarına göre elde edilen uzun dönem regresyon denklemi Eşitlik 2' de gösterilmiştir.

$$\ln\text{HDI} = 0.053162 - 0.165667 \ln\text{GDP} + 0.255990 \ln\text{TOUR} \quad (2)$$

Elde edilen katsayılara göre turist sayısındaki artış insani gelişme endeksini artırırken, ekonomik büyüme insani gelişme endeksini düşürmektedir.

Çalışmada VEC modeli tahmin edildikten nedensellik analizine geçilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 4' te gösterilmiştir.

Tablo 4. Hata Düzeltme Modeline Dayalı Granger Nedensellik Testi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken		
	$\Delta\ln\text{HDI}$	$\Delta\ln\text{GDP}$	$\Delta\ln\text{TOUR}$
$\Delta\ln\text{HDI}$	-	6.481338 (0.0391)**	1.266787 (0.5308)
$\Delta\ln\text{GDP}$	3.905317 (0.1419)	-	5.667856 (0.0588)*
$\Delta\ln\text{TOUR}$	3.081568 (0.2142)	1.88311 (0.3900)	-

Not: t istatistikleri parantez içerisinde verilmiştir. ** ve * sırasıyla %95 ve % 90 önem düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. "Δ simgesi" farkı alınmış değişkeni ifade eder.

Değişkenler arasında nedensellik test sonucuna göre ekonomik büyüme, insani gelişme endeksinin granger nedeniyken, insani gelişme, ekonomik büyümenin granger nedeni değildir.

Turist sayısı, ekonomik büyümenin granger nedeniyken, ekonomik büyüme, turist sayısının granger nedeni değildir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada insani gelişme endeksi, ekonomik büyüme ve turizm arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler Johansen eşbütünlük yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü Granger nedensellik analizi ile araştırılmıştır. Buna göre uzun dönemde hata teriminin katsayıları ekonomik büyümenin insani gelişmeyi negatif yönde etkilediğini göstermektedir. Ayrıca turizmin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ortaya konmuştur. Bulgulara göre, incelenen dönem içinde ekonomik büyümedeki % 1'lik bir artışın, insani gelişmede yaklaşık % 0.16'lık bir düşüşe neden olduğu ve turist sayısındaki % 1'lik bir artışın, ekonomik büyümede yaklaşık % 0.25'lik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Yapılan Granger nedensellik analizine göre değişkenler arasında nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. Buna göre, ekonomik büyümeden insani gelişme endeksine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Milli gelirin artması bireylerin eğitim, sağlık ve gelir seviyelerinde etkili olmaktadır. Ulaşılan bir diğer nedensellik ilişkisi turist sayısından

ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisidir. Bu doğrultuda çalışma sonuçları Croes ve Rivera (2015) ve Rivera (2016) tarafından ele alınan çalışmalar ile paralellik göstermektedir. Bu çalışmaların sonuçları, insani gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu ortaya koyarak ele aldığımız çalışmanın doğru modellendiğini göstermektedir. Ayrıca Nissan, Galindo ve Méndez (2011) ve Ohlan (2017) tarafından ele alınan turizm ve ekonomik büyüme ilişkine yönelik çalışmaların bulguları yapılan çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Türkiye’ de turizm sektörünün ekonomik büyüme sürecinde olumlu etkisi bulunmaktadır. Turizmin ekonomiyi milli gelir, istihdam ve döviz gelirleri ile desteklemesi Türkiye’de turizmin mevcut potansiyelinin artırılması gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle turizm sektörünü destekleyici plan ve politikalarda yapıcı davranılması ve ısrarcı olunması önerilmektedir. Bu kapsamda devlet alt ve üst yapı sorunlarını gidermeli, bilinçli turizm yöneticileri yetiştirilmesi konusunda eğitim faaliyetlerini artırmalıdır. Özel sektör ise daha fazla tutundurma faaliyetleri ile küresel rekabet edebilirlik seviyesini yükselmeli ve Türkiye’nin cazibe merkezi olması yönünde devlet ile eşgüdümlü hareket etmelidir.

Çalışmada kurulan modelde sadece insani gelişmeyi temsilen insani gelişme endeksi değişkeni; ekonomik büyümeyi temsilen GSYİH değişkeni; turizmi temsilen turist sayısı değişkeni kullanılmıştır. Kullanılan değişkenler ve uygulanan yöntem çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle gelecekte farklı değişken veya farklı yöntem uygulanarak çalışma geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

Arabacı, H. (2018). Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3): 104-109.

Bahar, O., Yıldırım, S. Işık, C. ve Özata, E. (2020). Turizm Ekonomisi, (Ed.) Ethem, E. ve Çakır, G., *T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Açıköğretim Fakültesi Yayını* içinde (ss. 2-25) Eskişehir.

Balcı, E. ve Özcan, S. (2019). İnsani Gelişmişlik ve Büyüme Arasındaki İlişki: OİC Ülkeleri Üzerinde Bir Analiz. *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(3): 222-235.

Berber, M. (2015). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*. Trabzon: Derya Kitabevi.

Biagi, B., Ladu, M.G. ve Royuela, V. (2017). Human Development and Tourism Specialization. Evidence from a Panel of Developed and Developing Countries. *International Journal of Tourism Research*, 19: 160-178.

Castells-Quintana, D., Royuela, V. ve Thiel, F. (2018). Inequality and Sustainable Development: Insights From an Analysis of the Human Development Index. *John Wiley & Sons, Ltd and ERP Environment*, 27: 448-460.

Chowdhury, O. H. (1991). Human Development Index: A Critique. *Bangladesh Institute of Development Studies*, 19(3): 125-127.

Cooke, M., Mitrou, F., Lawrence, D., Guimond, E. ve Beavon, D. (2007). Indigenous Well-Being in Four Countries: An Application of the UNDP’ S Human Development Index to Indigenous Peoples in Australia, Canada, New Zealand, and the United States. *BMC International Health and Human Rights*, 7(9): 1-11.

Croes, R. ve Rivera, M. (2015). Tourism and Human Development. *Revista Latino-Americana de Turismologia*, 1(2): 17-29.

Croes, R. ve Vanegas, M. (2008). Cointegration and Causality Between Tourism and Poverty Reduction. *Journal of Travel Research*, 47(1): 94-103.

Croes, R., Ridderstaat, J. ve Shapoval, V. (2020). Annals of Tourism Research Extending Tourism Competitiveness to Human Development. *Annals of Tourism Research*, 80(102825): 1-15.

Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). Türkiye’ de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli Türkiye’ de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler. *Anatolia*:

Turizm Araştırmaları Dergisi, 19(1): 37–44.

Çoban, O. ve Özcan, C.C. (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1): 243–261.

Davies, A. ve Quinlivan, G. (2006). A Panel Data Analysis of the Impact of Trade on Human Development. *The Journal of Socio-Economics*, 35, 868–876.

Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366): 427–431.

Dickey, D.A. ve Fuller, W.A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series With a Unit Root. *Econometrica*, 49(4): 1057–1072.

Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. John Wiley & Sons Inc.

Esen, E. ve Özata, E. (2017). Turizmin Ekonomik Büyüme Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye için Geçerliliğinin ARDL Modeli ile Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1): 43-58.

Fadilah, A., Ananda, C.F. ve Kaluge, D. (2018). A Panel Approach: How Does Government Expenditure Influence Human Development Index ?. *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10(2): 130–139.

Fahimi, A., Akadiri, S. Saint, Seraj, M. ve Akadiri, A.C. (2018). Testing the Role of Tourism and Human Capital Development in Economic Growth. A Panel Causality Study of Micro States. *Tourism Management Perspectives*, 28: 62–70.

Furmolly, A.W. ve Kırkulak Uludağ, B. (2018). The Impact of Tourism on Turkish Economy (1963-2015). *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 3(1): 11–22.

Granger, C.W.J. (1981). Some Properties Of Time Series Data And Their Use in Econometric Model Specification. *Journal of Econometrics*, 16(1981): 121-130.

Granger, C.W.J. (1986). Developments In The Study Of Cointegrated Economic Variables. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 48(3): 213-229.

Harris, R.I.D. (1995). *Using Cointegration Analysis in Econometric Modelling*. Prentice Hall.

Herrero, C., Martínez, R. ve Villar, A. (2019). Population Structure and the Human Development Index. *Social Indicators Research*, 141(2): 731–763.

Hou, J., Paul, P. ve Zhang, J. (2014). The Dynamics of Human Development Index. *The Social Science Journal*, 52(3): 331-347.

İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV) (2017). *İnsani Gelişme Endeksi Kamuoyu (İGE-K) Araştırma Raporu*. <http://ingev.org/> (Erişim Tarihi: 21.05.2020).

Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231–254.

Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation And Inference On Cointegration-With Applications To The Demand For Money. *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 52(2): 169–210.

Khan, N.H., Ju, Y. ve Hassan, S.T. (2018). Modeling the Impact of Economic Growth and Terrorism on the Human Development Index: Collecting Evidence From Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, (25), 34661–34673.

Khodabakhshi, A. (2011). Relationship Between GDP and Human Development Indices in India. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 2(3): 251–253.

Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). Türkiye’ de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari*

Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(1): 203–215.

Koochi, F., Nedjat, S., Yaseri, M. ve Cheraghi, Z. (2017). Review Article Quality of Life Among General Populations of Different Countries in the Past 10 Years, with a Focus on Human Development Index : A Systematic Review and Meta-analysis. *İran J Public Health*, 46(1), 12–22.

Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2019). *Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Kpolovie, P.J., Ewaniha, S. ve Esara, M. (2017). Continental Comparison of Human Development Index (HDI). *International Journal of Humanities Social Sciences and Education*, 4(1): 9–27.

Kreishan, F.M.M. (2010). Tourism and Economic Growth: The case of Jordan. *European Journal of Social Sciences*, 15(2): 63–68.

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root How Sure are We That Economic Time Series have a Unit Root. *Journal of Econometrics*, 54, 159–178.

Lind, N.C. (1992). Some Thoughts on the Human Development Index. *Social Indicators Research*, 27(1): 89–101.

Mehregan, N., Kordbacheh, H. ve Akbari, A. (2012). Foreign Tourism and Human Development in İran. *International Proceedings of Economics Development and Research*, 50(4): 15–18.

Mutlu Öztürk, H. (2016). Human Development Index of Turkey, Economic Development, Relationship Nutrition and Comparison with Selected Countries. *Journal of Human Sciences*, 13(2): 3402-3412.

Nguefack-Tsague, G., Klasen, S. ve Zucchini, W. (2011). On Weighting the Components of the Human Development Index: A Statistical Justification. *Journal of Human Development and Capabilities*, 12(2): 183–202.

Nissan, E., Galindo, M.A. ve Méndez, M.T. (2011). Relationship Between Tourism and Economic Growth. *Service Industries Journal*, 31(10): 1567–1572.

Nowak, J. J., Sahli, M. ve Cortés-Jiménez, Í. (2007). Tourism, Capital Good Imports and Economic Growth: Theory and Evidence for Spain. *Tourism Economics*, 13(4): 515–536.

Ohlan, R. (2017). The Relationship Between Tourism, Financial Development and Economic Growth in India. *Future Business Journal*, 3(1): 9–22.

Özel, H.A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 63-72.

Parasız, İ. (2008). Ekonomik Büyüme Teorileri. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

Phillips, P.C.B. (1987). Time Series Regression With a Unit Root. *Econometrica*, 55(2): 277–301.

Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2): 335–346.

Ranis, G., Stewart, F. ve Ramirez, A. (2000). Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2): 197–219.

Ranis, G., Stewart, F. ve Samman, E. (2006). Human Development: Beyond the Human Development *Journal of Human Development*, 7(3): 323–358.

Ranis, Gustav, Human Development and Economic Growth (May 2004). *Yale University Economic Growth Center Discussion Paper*. No 887. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=551662>.

Rivera, M. A. (2016). The Synergies Between Human Development, Economic Growth, and Tourism Within a Developing Country: An Empirical Model for Ecuador. *Journal of Destination Marketing & Management*, 6(3): 221–232.

- Sevüktekin, M., Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi Eviews Uygulamalı*. Bursa: Dora.
- Smits, J. ve Permanyer, İ. (2019). Data Descriptor: The Subnational Human Development Database. *Nature Publishing Group*, 6(190038): 1–15.
- Şanlısoy, S. (2019). İnsani Gelişmişlik Endeksine Türk Cumhuriyetleri Örneğinde Eleştirel Bir Yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62): 1580-1591.
- Taban, S. ve Kar, M. (2014). *Kalkınma Ekonomisi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Taban, S.(2014). *İktisadi Büyüme Kavram ve Modeller*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Tan, Y.T., Gan, P.T., Hussin, M.Y.M. ve Ramli, N. (2019). The Relationship Between Human Development, Tourism and Economic Growth: Evidence From Malaysia. *Sciedu Press*, 10(5): 96–103.
- Tosun, C., Timothy, D.J. ve Öztürk, Y. (2003). Tourism Growth, National Development and Regional Inequality in Turkey. *Journal of Sustainable Tourism*, 11(2–3): 133–161.
- Ünsal, E. M. (2016). *İktisadi Büyüme*. Ankara: BB101 Yayınları.
- Vellas, F. (2011). The Indirect Impact of Tourism: An Economic Analysis. *Third Meeting of T20 Tourism Ministers*, 25 October 2011, Paris, Fransa.
- Wang, Z., Zhang, B. ve Wang, B. (2018). Renewable Energy Consumption, Economic Growth and Human Development Index in Pakistan: Evidence Form Simultaneous Equation Model. *Journal of Cleaner Production*, (JCLP 12207), 1–32.
- Wibowo, E. W., Widayat, W. ve Siswandi. (2018). Effect of Tourism GDP to Human Development: Case Study of ASEAN Countries. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* içinde (C. 259, ss. 107–110). 3rd International Seminar on Tourism (İSOT 2018).
- Yamak, N., Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2): 205–220.
- Yıldırım, M. ve Özdemir, Ö.A. (2019). İnsani Gelişme Endeksleri ve Ülke Karşılaştırmaları. *Social Sciences Studies Journal*, 5(31): 1377–1390.
- Zor, A. (2020). İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye. *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 38-52. DOI: 10.21733/ibad.665335.
- <http://hdr.undp.org/en/data> (Erişim Tarihi: 10.04.2020).
- <https://datacatalog.worldbank.org/dataset/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 10.04.2020).
- <http://www.tuik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 10.05.2020).